

Maria Łuszczżyńska

Centrum Dialogu Międzypokoleniowego jako inicjatywa budująca kapitał społeczny bez względu na wiek

Słowa kluczowe: starzenie się, dialog, kapitał społeczny, społeczne wsparcie pokoleń, Centrum Dialogu Międzypokoleniowego

Keywords: ageing, dialogue, social capital, social support of generations, Transgenerational Dialogue Center

TRANSGENERATIONAL DIALOGUE CENTER AS THE CREATING THE SOCIAL CAPITAL NO MATTER OF PARTICIPANTS AGE

Abstract: Generation gap, which is typical since ages, nowadays gets the stronger meaning because of ageing of the world population. It is recommended to seek any ways for breaking the stereotypes, reluctance, and ignorance prevailing between different generations living together in one society. The aim of the article is presenting the wide social context of Transgenerational Dialogue Center, which is the proposition to get the common action, to promote, to create the social bounds and occasion to making the transgenerational dialogue. It is the draft of the project possible to implement in the regular community and central area of meeting people in different age together.

*Istnieć – to znaczy dialogowo obcować z kimś (...)
tylko w obcowaniu, we wzajemnym oddziaływaniu (...)
odślania się człowiek w człowieku – wobec siebie i innych.
M. Bachtin*

Wstęp

W każdym roku Unia Europejska inicjuje działania na rzecz określonych zjawisk społecznych, na które chce zwrócić uwagę obywateli wszystkich krajów zrzeszonych. W ten sposób po dialogu międzykulturowym w 2008 roku, kreatywności i innowacji w 2009 roku, ubóstwie i wykluczeniu społecznym w 2010 roku i wolontariacie w 2011 roku przyszedł czas na Europejski Rok Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej w roku 2012¹. Wszystkie te działania są nastawione w celach długofalowych na wzmacnianie społecznego uczestnictwa.

Jak zauważa A. Klimczuk: „Obywatelskie nieuczestnictwo w życiu publicznym należy do najważniejszych problemów współczesnej Polski. Zjawisko to czyni wszystkie pokolenia równymi, a przeciwstawienie się mu wymaga przełamania barier integracji międzypokoleniowej” (Klimczuk, 2010, s. 92). Budowanie solidarności międzypokoleniowej nie jest możliwe bez dialogu między pokoleniami. Jedynie taki dialog umożliwia/wspiera wymianę między osobami w różnym wieku – nie tylko między tzw. młodymi i starszymi, ale też między tymi, którzy w sposób oczywisty nie są brani pod uwagę w działaniach na rzecz wymiany międzypokoleniowej, uznani za zbyt zajętych zarabianiem pieniędzy na utrzymanie pokolenia najmłodszego i najstarszego.

Na czym polega w swojej istocie dialog międzypokoleniowy? *Dialog* – słowo odwołując się do greckiego *dialogos* – oznacza rozmowę, zwłaszcza dwóch osób, w utworze literackim (Kopaliński, 1987, s. 206). Analizując elementy składowe greckiego źródłosłowu *dia-* i *logos*, można mówić o wymianie (*dia*) pojęć, słów i nauki (*logos*) (*Słownik wyrazów obcych*, 1971, s. 435). Według innej definicji dialog to „wzajemna wymiana myśli co najmniej dwóch osób, w którym dochodzi do wymienności ról nadawcy i odbiorcy z pełnym poszanowaniem prawa do własnych poglądów, celem wzajemnego poznania się i zrozumienia prowadzącego do wzajemnego zbliżenia się osób” (Śnieżyński, 2001, s. 9). To poznanie i rozumienie dokonuje się w trakcie wymiany poglądów, zadawania pytań i poszukiwania na nie odpowiedzi. Umiejętne formułowanie pytań i udzielanie odpowiedzi, stanowiące treść dialogu, istotnie wpływa na rozwój osobowości, samodzielność myślenia i działania stron zaangażowanych w dialog. W potocznym rozumieniu dialog jest wypowiedzią wielopodmiotową, rozmową dwóch lub więcej osób. Należy również zauważyć, że prowadzenie dialogu może dokonywać się i – jak to często zdarza się w praktyce życia społecznego – dokonuje się nie tylko poprzez słowa, ale też przez wspólne działanie, bycie obok siebie i ze sobą. W tym sensie, w oparciu o dorobek nauk

¹ Europejski Rok Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej został ustanowiony Decyzją Parlamentu Europejskiego i Rady nr 940/2011/UE z dnia 14 września 2011 r. w sprawie Europejskiego Roku Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej (2012), opublikowaną w Dzienniku Urzędowym Unii Europejskiej L 246/5 (dalej: Dz. UC) z 17.02.2011, nr 51, s. 55.

o komunikacji społecznej, dialogowanie byłoby zarazem także i rozmową niewerbalną – opartą na aktywności i obecności.

Z cech definicyjnych dialogu wynikają znaczące konsekwencje społeczne. Jeśli dialog wykroczy poza granice rodziny, grupy, najbliższego pokolenia i osiągnie poziom międzypokoleniowy, to dzięki jego budowaniu rozpocznie się i wzmocni proces wymiany tożsamości, której nośnikami są poszczególne pokolenia, w większym stopniu te, które są starsze. W dialogu każda jego strona ma szansę zaistnieć w swojej odrębności i odmienności, a jednocześnie w relacji z innymi. Budowanie obecności społecznej, przeciwdziałającej marginalizacji niektórych grup społecznych, nie tylko przeciwdziała temu zjawisku ale też – przez aktywizowanie tych grup zagrożonych wykluczeniem – pozwala na dookreślanie ich tożsamości społecznej.

Celem niniejszego artykułu jest pokazanie szerokiego kontekstu społecznego, związanego z pojawianiem się inicjatyw o charakterze promocyjnym i konstruktywnym, budujących więzi społeczne, oparte na komunikacji i dialogu międzypokoleniowym. Takie inicjatywy zostały określone mianem Centrum Dialogu Międzypokoleniowego i zaprezentowane jako szkic dla tych, którzy w przyszłości zamierzają podjąć podobne działania.

Problemy międzypokoleniowe

Dialog międzypokoleniowy nie przebiega płynnie i bezproblemowo. Jako zjawisko społeczne staje się on obecnie przedmiotem coraz większej liczby badań, z których wynika, że nie potrafimy go prowadzić. Potwierdzają to zleczone przez Rzecznika Praw Obywatelskich analizy. Ich głównym wnioskiem jest przykra konstatacja, że osoby młodsze i starsze nie mają ze sobą łatwego kontaktu. Młodzi chcą słuchać, co starsi mają im do powiedzenia, ale z kolei starsi nie potrafią rozmawiać z młodymi. Często ma to związek z negatywnym kontekstem spotkań międzypokoleniowych. Na ogół dochodzi do nich w miejscach publicznych – takich jak poczekalnia w przychodni lekarskiej, komunikacja miejska, sklep, poczta, ulica – gdzie odbywa się walka o przestrzeń, co prowadzi do wyzwolenia nieprzyjemnych emocji, utrudniając znacząco komunikację i współdziałanie². Jak się okazuje, młodzi ludzie są gotowi na komunikację z osobami starszymi od siebie, ale często spotykają się z dyrektywnością oraz postawą roszczeniową, cechującymi starsze pokolenie. I to właśnie mogą być czynniki ograniczające kontakt międzypokoleniowy.

W tym samym badaniu dowiedziono, że więcej barier związanych z nawiązywaniem kontaktu leży po stronie starszego pokolenia. Zdaniem autorów badań, wynika to, z jednej strony, z przekonań osób starszych na temat ich bogatszego doświadczenia życiowego i monopolu na najlepsze rozwiązania; z drugiej zaś – z ich „domatorskim” stylem spędzania wolnego czasu po zakończeniu aktywności zawodowej, znacznie ograni-

² Badania na zlecenie RPO, przeprowadzone przez Dom Badawczy Maison wraz z Towarzystwem Inicjatyw Twórczych „ę” wśród osób w wieku 18–90 lat. Było to badanie jakościowe, a nie ilościowe. Por. <http://www.rpo.gov.pl/pliki/13401198100.pdf>, stan z dnia 11.01.2016.

czającym wachlarz pomysłów na spędzanie czasu wolnego. Wiąże się to również zarówno z lękiem przed nowymi doświadczeniami, jak i ograniczeniami finansowymi. Starsze pokolenie jest ponadto przekonane o tym, że wielu rzeczy nie wypada robić³. Wnioski z przytoczonych badań wskazują na potrzebę większego wsparcia starszych uczestników tej korelacji w nawiązywaniu i podtrzymywaniu dialogu międzypokoleniowego. Można to robić wspólnie przez wymianę umiejętności, rozmowy na tematy, które interesują obydwie strony (młodzi ludzie chcą słuchać o tym, jak się kiedyś żyło, chętnie również słuchają anegdot i historii z życia starszych pokoleń oraz historii rodzinnych, budujących ich przynależność rodzinną i lokalną). Kolejnym działaniem jest tworzenie przestrzeni do spotkań. Należy też wykreować pozytywny model seniora – w mediach i środowiskach osób młodych⁴.

Kłopoty w nawiązywaniu i utrzymywaniu komunikacji międzypokoleniowej mogą być jednak przejawem czegoś głębszego, co badacze określają mianem konfliktu pokoleń, wskazując na jego nieuchronność. Konflikt pokoleń to przede wszystkim odmienne zdania i poglądy, system wartości, upodobania, wrażliwość, światopogląd, interpretacja zdarzeń oraz skłonności ludzi w różnym wieku. Odnosi się on zarówno do pokoleń bliższych, jeśli chodzi o charakter pokrewieństwa (rodzice – dzieci), jak i pod tym względem dalszych (wnuki – dziadkowie). Zaczyna się w rodzinie i głównie przejawia się w systemie wychowawczym, który niejako manifestuje różnice w interpretacji zdarzeń. Następnie przenosi się na obszar edukacyjny, a na końcu – społeczny. W tym ostatnim konflikt pokoleń „atakuje” takie sfery jak polityka społeczna, służba zdrowia, rynek pracy, przestrzeń publiczna, media.

Jakie są objawy tego konfliktu, poza oczywistym brakiem kontaktu lub niechęcią jego nawiązywania i podtrzymywania? Do głównych oznak można zaliczyć postawę wrogości lub dystansu wobec osób z innej grupy wiekowej, generalizacje w wypowiedziach na temat sposobów funkcjonowania grup wiekowych innych niż własna, stereotypowe wyolbrzymianie negatywnych cech danego pokolenia, postawa wyższości i siły lub wstydu i wycofania. Oczywiście to wszystko nie jest normą w kontaktach międzypokoleniowych, lecz jedynie przejawami konfliktu międzypokoleniowego.

U podstaw konfliktu leżą potrzeby wspólne wszystkim pokoleniom, niezależnie od sytuacji, w jakiej się znajdują. Naczelną wartością i potrzebą jest chęć rozwoju, rozumiana jako nabywanie własnych doświadczeń i samodzielne uczenie się, oraz potrzeba niezależności w tym procesie. Każda ingerencja w te potrzeby powoduje opór, sprzeciw, bunt i zerwanie komunikacji. A to zaognia konflikt, który – w przypadku jednoczenia się osób w podobnym wieku – nosi znamiona międzypokoleniowego (Olubiński, 2001; Wrzesień, 2003).

³ Ibidem.

⁴ Ibidem.

Należy jednak zauważyć, że jeśli popatrzy się na konflikt z perspektywy potrzeb – niezaspokojonych, eskalowanych, stłumionych – to nabiera on charakteru bardzo konstruktywnego i prorozwojowego. Służy jako obszar manifestacji i dzięki temu może przyczyniać się do nawiązywania kontaktu i poruszania trudnych tematów rozwojowych, a tym samym zwiększać świadomość społeczną poszczególnych grup wiekowych w wymiarze poznawania siebie i innych.

Centrum Dialogu Międzypokoleniowego: postulaty

Postulat stworzenia Centrum Dialogu Międzypokoleniowego (CDM) stanowi odpowiedź na ukazane powyżej konflikty. Celem nie jest ich zażegnanie, gdyż pozytywne elementy konfliktu wskazują, że ma on w dużej mierze twórczą energię – przez ujawnianie odmienności i rozbieżności może prowadzić do integracji, a nie unifikacji, co stanowi podstawę tolerancji (Nocuń, Szmagalski, 1996, s. 111–134). CDM jest raczej platformą, na której te konflikty mogą się w pełni ujawnić.

CDM może być zarazem rozpatrywane dwojako: po pierwsze, w znaczeniu społecznej rzeczywistości, czyli niejako w rzeczywistości wirtualnej, bezadresowej, nieinstytucjonalnej, ale po drugie, przeciwnie, jako instytucja, struktura, afisz.

W niniejszej części artykułu CDM zostanie omówione w obu znaczeniach – społecznym i instytucjonalnym. Ich powiązanie jest konieczne do wypracowywania efektów działań, które są wspólne tak dla CDM jako inicjatywy społecznej, jak i instytucji. Co więcej, bez wykształcenia tych dwóch płaszczyzn działania CDM, nie można odnieść sukcesu w którymkolwiek z wymienionych wyżej aspektów.

W pierwszym znaczeniu CDM, rozumiane jako inicjatywa społeczna, jest formułą dla organizacji czasu z poszanowaniem inności i zasobów wszystkich uczestników przedsięwzięcia. W tym przypadku CDM powinno rozwijać się od działań o charakterze wewnątrzrodzinnym.

Rodzina jest bowiem najbliższym i najbardziej naturalnym środowiskiem budowania relacji międzypokoleniowych oraz nabywania umiejętności komunikacji między przedstawicielami tej samej rodziny i różnych grup wiekowych. Niestety, w świetle współczesnego kryzysu rodziny, zaniku rodzin wielopokoleniowych, dominacji życia zawodowego nad rodzinnym, zmiany sposobów spędzania wolnego czasu na bardziej wirtualny i medialny – opisywanych przez badaczy zjawiska (Kwak, 2005; Slany, 2002; Warzywoda-Kruszyńska, Szukalski, 2004; Tyszka, 2003) – kształtowanie komunikacji między pokoleniami wydaje się być ogromnym wyzwaniem (Salamon, Moździerz, 2008, s. 209–214).

Rodzina może być materią Mikrocentrum Dialogu Międzypokoleniowego. Jest to punkt wyjścia dla budowania kapitału międzypokoleniowego, zarazem najtrudniejsza część tego projektu. Co jest potrzebne do realizacji powyższego zadania? Wypracowanie metody pracy z rodziną: z jednej strony bazującej na najlepszych technikach pracy so-

cialnej, takich jak Podejście Skoncentrowane na Rozwiązaniach⁵ (Szczepkowski, 2010), Konferencja Grupy Rodziny⁶ (Przeperski, 2007), Wideotrening Komunikacji VIT⁷ (Reczek, Miś, 2001), praca z rodziną i grupą (jako egzemplifikacja drugiej metody pracy socjalnej), aktywizacja środowiska lokalnego (jako egzemplifikacja trzeciej metody pracy socjalnej), a z drugiej – odwołującej się do dorobku psychologii i psychoterapii, szczególnie metod terapeutycznych związanych z pracą z rodziną, jak na przykład terapia systemowa, psychoterapia analityczna czy bardzo kontrowersyjna terapia metodą Berta Hellinger⁸ (Weber, 2004).

Dobrym przykładem działania służącego wypracowaniu metody komunikacji wewnątrzrodzinnej jest dialog edukacyjny⁹, którego uniwersalna formuła może być stosowana zarówno w rodzinie, jak i w instytucjach edukacyjnych (Śnieżyński, 2008, s. 299–325). Połączenie oddziaływań psychospołecznych i terapeutycznych miałyby pomóc odbudować ten kapitał rodziny, który został zaprzepaszczonej w wyniku izolacji, redukcji, regresu, uwięzienia w bezradności, jawnej i ukrytej, stworzyć wzór skutecznego odbudowywania komunikacji w rodzinie, usprawniania jej współpracy i nawiązywania więzi, co mogłoby się przełożyć na organizację wspólnego czasu w rodzinie wokół takich wartości jak szacunek, zaufanie, wymiana, współdziałanie. Problem polega na tym, że

⁵ Podejście Skoncentrowane na Rozwiązaniach jest nową metodą pracy z klientem nie tylko w pomocy społecznej, ale przede wszystkim w terapii i z terapii zaadaptowana do pracy socjalnej. Nie mówi się w niej o problemach, a raczej o realnych celach i zmianach. Jednym z założeń jest najbardziej optymalne zdiagnozowanie i wykorzystanie zasobów osoby, której się udziela wsparcia, zamiast analizowania przyczyn i przebiegu problemów, co często po prostu stygmatyzuje i hamuje rozwój. Praca na zasobach i wszelkie techniki stosowane w PSR stanowią dla klienta źródło siły do podejmowania działań w kierunku zmiany. Więcej na temat tej metody.

⁶ Konferencja Grupy Rodziny jest metodą wspierania rodziny przy pomocy jej najbliższego otoczenia – członków bliższej i dalszej rodziny, znajomych i sąsiadów. Podczas spotkania wszystkich sprzymierzeńców rodziny jego uczestnicy sami identyfikują źródła problemu i planują strategię wsparcia. Pracownicy pomocy społecznej pełnią jedynie funkcję wspierającą, porządkującą, i nie angażują się bezpośrednio w działania, przekazując odpowiedzialność za zmianę na system rodzinny.

⁷ Metoda wideo treningu komunikacji (VIT) polega na wprowadzeniu kamery video jako narzędzia towarzyszącego interwencji w środowisku osoby, której się udziela wsparcia. Kamera ma za zadanie rejestrowanie sposobów i form komunikacji, a osoba pomagająca wybiera z tych nagrań takie elementy, które pokazują nawet najmniejsze zasoby i pozytywne zmiany w komunikowaniu się osób wspieranych. Ma to na celu wsparcie i wzmocnienie naturalnych zasobów do budowania relacji wewnątrzrodzinnych.

⁸ Metoda Ustawień Systemowych opiera się na przekonaniu, że problemy człowieka wynikają przede wszystkim z relacji między ludźmi, głównie w obrębie rodziny, a także z wydarzeń, które w rodzinie (systemie) miały miejsce. Rozwiązanie tych problemów znajduje się również w systemie rodzinnym.

⁹ Dialog edukacyjny służy wykorzystywaniu najstarszej metody komunikacji międzyludzkiej do wymiany myśli i budowania porozumienia. W tej metodzie należy założyć, że obie strony dialogu mają jakąś część racji i ich subiektywność jest szansą na wzajemne uczenie się, a nie bezpośrednim zagrożeniem dla mnie i mojej tożsamości. Dialog jest wykorzystywany szeroko we wszystkich naukach humanistycznych i społecznych, i w ramach każdej dyscypliny znajduje on dla siebie zagospodarowaną przestrzeń.

w Polsce rodzina jest hermetycznym organizmem, który w imię utrzymania niezależności często chroni deficyty, dysfunkcje, antywartości. Nie chodzi więc o stworzenie metody, lecz o zachęcenie rodziny do rozwoju, tak żeby dostrzegła swoje deficyty i zasoby oraz żeby chciała dokonać zmian – w komunikacji i jakości więzi wewnątrzrodzinnych.

Propozycję na usprawnienie komunikacji i dialogu wewnątrzrodzinnego podaje – w oparciu o sprawdzone koncepcje psychologiczne – Adam Solak. Píše on, że najważniejszą kwestią jest odróżnienie dialogu od komunikacji, gdyż tylko ten pierwszy, wyrażony w rozmowie, może nie ograniczać wszystkich jego uczestników, pozwolić na wyrażanie uczuć, emocji i przeżyć każdego członka rodziny. Kolejne wskazówki dotyczą podmiotowego traktowania dziecka – uznania go za niezależną osobę, która ma prawo do swojego zdania, własnych słabości, błędów, planów i celów, a przede wszystkim jest odrębna od rodziców. Warunkiem zaistnienia dialogu wewnątrz rodziny jest wspólnie spędzany czas, podczas posiłków, zabaw, wspólnych działań – zakupów, wycieczek, podróży do i ze szkoły lub przedszkola, rodzinnych uroczystości. Nie bez znaczenia jest język, jakiego używa się w dialogu. Musi go cechować akceptacja tego, co się słyszy, i tego, co się mówi. Akceptacja ma dotyczyć nie tyle treści, co samego człowieka; często również musi on odnosić się nie tylko rozmówcy, ale też samego siebie. Obok zrozumienia i akceptacji ważne jest empatyczne słuchanie, polegające na wczuciu się w sytuację rozmówcy, uważnym wysłuchaniu i sparafrazowaniu jego wypowiedzi lub też odzwierciedleniu uczuć rozmówcy bądź swoich pod wpływem tych wypowiedzi (Solak, 2007, s. 155–160).

Zmiana sytuacji, i w efekcie wypracowanie dialogu wewnątrzrodzinnego, może doprowadzić do kolejnego etapu – tworzenia z CDM inicjatywy społecznej, czyli do kreowania inicjatyw rodzinnych, zarówno jednej rodziny, jak również rodzin zaprzyjaźnionych, pozostających ze sobą w relacjach przyjacielskich. Zatem od inicjatyw rodzinnych, takich jak wspólne spędzanie czasu, bez napięć, w atmosferze szacunku dla wszystkich członków rodziny, przechodzi się do wspólnej organizacji przedsięwzięć wielorodzinnych. Wśród takich zdarzeń można wymienić: wspólne wyjazdy, pikniki, wycieczki, spotkania towarzyskie, udział w imprezach kulturalnych, w działaniach wolontarystycznych o charakterze przedsiębiorczym lub na rzecz innych zaprzyjaźnionych rodzin, a także udzielanie pomocy w zaspokajaniu ich potrzeb.

Jeśli rodzina potrafi wykreować takie sposoby komunikacji wewnętrznej, że żaden z jej członków nie jest zraniony, że niezależnie od wieku każdy z nich ma tam swoje miejsce – bez lęku potrafi innym dawać i przyjmować od nich uwagi, informacje, zainteresowanie – to będzie również potrafiła komunikować się z innymi rodzinami w ich pokoleniowym zróżnicowaniu.

W tym momencie pojawiają się relacje nie tylko wertykalne (między różnymi pokoleniami), ale też horyzontalne (między członkami kilku rodzin w tym samym wieku). Jest to newralgiczny moment, w którym albo mogą narastać konflikty między pokoleniami albo też pokolenia mogą korygować się wzajemnie, w celu zachowania całościowej struktury swych kontaktów, budując międzypokoleniową komunikację wspierającą.

Kolejnym etapem wspierania rozwoju tego typu komunikacji stają się międzypokoleniowe zdarzenia społeczne. Zaliczają się do nich wszelkie działania środowiskowe, nie tylko będące rezultatami stosowania metody środowiskowej w pracy socjalnej (Wódz, 1998), ale też inicjatywy oddolne, dotyczące działań środowiskowych, szczególnie w małych wspólnotach lokalnych – t.j. małych ojczyznach. Te działania mogą mieć charakter planowy, być realizowane z ramienia instytucji lokalnych. Mogą też stanowić wyraz inicjatyw oddolnych – samodzielnych, samoorganizujących się grup międzypokoleniowych. Do takich przedsięwzięć zaliczyć można rozmaite formy wspólnego spędzania czasu (i podejmowania związanych z tym zadań), takie jak: pikniki rodzinne i lokalne, imprezy sportowe, kiermasze, festiwale, konkursy, turnieje, przeglądy różnorodnej twórczości, zabawy integracyjne, wspólne wyjazdy, wycieczki, imprezy turystyczne, krajoznawcze, plenerowe, mecze, działalność wolontarystyczna – w tym wymiana dóbr i usług między pokoleniami, wspólne tworzenie sztuki, uczestnictwo w kulturze i inne.

Jeśli w organizację takich imprez angażują się instytucje, to najczęściej są to instytucje edukacyjne (m.in. przedszkola, szkoły, uczelnie, uniwersytety trzeciego wieku), jednostki samorządu terytorialnego i podległe im podmioty (m.in. urzędy gmin i miast, ośrodki pomocy społecznej, bursy, świetlice środowiskowe, domy pomocy społecznej, środowiskowe domy samopomocy), organizacje wyznaniowe oraz pozarządowe. Jeśli te inicjatywy mają charakter oddolny, to najczęściej organizatorami płaszczyzny komunikacji międzypokoleniowej są wspólnoty – wielorodzinne, przyjacielskie, sąsiedzkie, lokalne, kościelne. Na tej płaszczyźnie CDM stanowi mechanizm wspomagający współdziałanie i wspólną organizację czasu. Staje się to projektem ogólnospołecznym, spontanicznym i intuicyjnym, nie instytucjonalnym.

Zwieńczeniem drogi rozwoju dialogu międzypokoleniowego jest wsparcie i promowanie porozumienia – bez względu na wiek – w takich sferach życia społecznego jak: zatrudnienie, sprawy socjalne, polityka równych szans, edukacja, kultura, zdrowie, badania naukowe, społeczeństwo informacyjne, polityka regionalna, polityka transportowa. W tych obszarach w procesie powstawania społeczeństwa obywatelskiego można tworzyć ten dialog w sposób naturalny (wariant trudniejszy, bardziej czasochłonny i narażony na większe ryzyko zerwania komunikacji) lub też korzystać ze wsparcia państwa, chociażby w ramach programów i strategii politycznych oraz – co za tym idzie – projektów strukturalnych.

Wyrazem takiego wsparcia może być formuła Centrum Dialogu Międzypokoleniowego jako instytucji mającej adres, symboliczną tabliczkę przy wejściu i określoną strukturę organizacyjną. Gotowa do zagospodarowania przestrzeni, podkreślająca instytucjonalny wymiar działań, daje większe szanse na powodzenie, chociażby ze względu na specjalnie przeznaczone dla celów tej instytucji miejsce/przestrzeń. Wspomniane wcześniej badania na temat komunikacji międzypokoleniowej¹⁰ wskazują na brak „po-

¹⁰ http://wyborcza.pl/1,91446,11942407,Badania__nie_potrafimy_prowadzic_dialogu_miedzypokoleniowego,stan_z_dnia_11.01.2016.

zytywnej przestrzeni”, która miałaby sprzyjać spotkaniom, nie generować kosztów, tworzyć atmosferę współpracy, a nie rywalizacji. Być może przestrzeń ugruntowana przez instytucje dawałaby okazję do podejmowania wspólnych inicjatyw. Można tu przywołać przykład *community center* organizowanych w Oslo, w przypadku których już samo miejsce jest niezastąpionym wsparciem w działaniach międzypokoleniowych i międzykulturowych¹¹.

Poniżej zaprezentowano propozycję zorganizowania Centrum Dialogu Międzypokoleniowego jako instytucji centralnej, załączka ośrodka, który w ramach celów pośrednich realizowałby założenia polityki prorodzinnej rozumianej jako działania na rzecz poprawiania sytuacji rodziny. Jego struktura, uwzględniająca całościowo potrzeby międzypokoleniowe, mogłaby wyglądać następująco:

1. **Dział edukacyjny** odpowiedzialny za realizację projektów edukacyjnych we współpracy z różnymi instytucjami, takimi jak przedszkola, szkoły, uczelnie, uniwersytety trzeciego wieku;
2. **Dział wolontariatu** odpowiedzialny za inicjowanie i koordynację działań o charakterze wzajemnej wymiany dóbr i usług oraz za banki czasu;
3. **Dział organizacji inicjatyw międzypokoleniowych**, który odpowiadałby za organizację, koordynację i promocję różnych przedsięwzięć o charakterze sportowym, artystycznym, dyskusyjnym, środowiskowym i innych już wcześniej wymienionych, a także wspierałby pomysły nietypowe, jak na przykład: międzypokoleniowe degustacje potraw, napojów, cygar (dla ojca, syna, teścia) czy międzypokoleniowe pobyty w SPA (dla matki, córki, teściowej);
4. **Dział poradnictwa i terapii** zajmujący się wdrażaniem metody usprawniania dialogu międzypokoleniowego w rodzinie oraz świadczeniem poradnictwa w zakresie prawa, zdrowia, ubezpieczeń, psychologii;
5. **Dział badawczy** odpowiedzialny za organizację badań naukowych opisujących sytuację dialogu międzypokoleniowego w kraju i za granicą oraz analizujący nowości i zmiany na rynku produktów i usług (w tym społecznych, zdrowotnych, opiekuńczych);
6. **Dział współpracy z zagranicą**, którego celem jest wymiana doświadczeń w dialogu międzypokoleniowym, upowszechnianie wyników badań krajowych i zagranicznych, wymiany między różnymi grupami wiekowymi, wizyty studyjne;
7. **Dział inicjatyw medialnych** odpowiedzialny za wizerunek społeczny poszczególnych grup wiekowych, pracujący poprzez inicjowanie i organizowanie kampanii społecznych i medialnych.

Wszystkie powyższe działy miałyby za zadanie kreowanie inicjatyw związanych z obszarem swoich działań, a zarazem upowszechnienie tych działań i, na zasadzie patronackiej, gromadzenie informacji na temat różnych przedsięwzięć. Podstawowym celem

¹¹ Por. <http://www.sagenesamfunnshus.no/>, stan z dnia 11.01.2016.

funkcjonowania CDM – w opisanym powyżej kształcie – byłoby gromadzenie informacji, inicjowanie i organizowanie działań na rzecz wspierania i rozwoju dialogu międzypokoleniowego. Cele szczegółowe natomiast sprowadzałyby się do:

1. Podnoszenia ogólnej świadomości na temat znaczenia i przebiegu dialogu międzypokoleniowego;
2. Określenia właściwej roli i wkładu poszczególnych pokoleń dla gospodarki i społeczeństwa oraz wypracowywanie metod podnoszenia aktywności poszczególnych grup wiekowych;
3. Propagowanie idei solidarności międzypokoleniowej oraz vitalności i poszanowania godności wszystkich ludzi, a także nasilenie działań na rzecz wykorzystania potencjału osób w każdym wieku niezależnie od ich pochodzenia i umożliwienie im prowadzenia samodzielnego życia;
4. Stymulowanie debaty, wymiana informacji i rozwój procesu wzajemnego uczenia się z udziałem reprezentantów wszystkich grup wiekowych i zainteresowanych podmiotów na wszystkich szczeblach, w celu promowania polityki na rzecz aktywności osób w każdym wieku, określenia i rozpowszechnienia dobrych praktyk, zachęcania do współpracy i sprzyjania synergii;
5. Promowanie działań wspomagających zwalczanie dyskryminacji ze względu na wiek, przewyżczanie stereotypów związanych z wiekiem i usuwanie przeszkód, hamujących społeczną integrację międzypokoleniową.

Należy podkreślić, że dwie omówione powyżej formy wypracowywania dialogu międzypokoleniowego – określone jako społeczna i instytucjonalna – są wobec siebie komplementarne i wzajemnie wpływają na jakość oraz rozwój dialogu międzypokoleniowego.

Dobre praktyki

Ze względu na wzmożone zainteresowanie tematami międzypokoleniowymi z racji proklamowania roku 2012 Europejskim Rokiem Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej można znaleźć wiele przykładów działań i inicjatyw mających na celu budowanie aktywności osób starszych. Bardzo często dzieje się to w oparciu o współpracę międzypokoleniową.

Na różnych szczeblach funkcjonowania społecznego pojawiły się inicjatywy o węższym lub szerszym charakterze oddziaływań. Krajowym koordynatorem Europejskiego Roku Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej w Polsce jest Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej. Przygotowało ono Krajowy Plan Działania na rzecz Europejskiego Roku Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej 2012 w Polsce¹². Ostatnia część tego dokumentu poświęcona jest nowym inicjaty-

¹² *Krajowy Plan Działania na rzecz Europejskiego Roku Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej 2012 w Polsce*, Warszawa 2012

wom w obszarze aktywności osób starszych oraz promocji działań na rzecz integracji międzypokoleniowej. Znajdują się wśród nich projekty związane z prowadzeniem kampanii informacyjnej, która poza ukazaniem potencjału osób starszych ma też na celu zachęcenie seniorów do aktywnego życia, pozwalającego na realizację własnych pasji i dzielenie się swoim doświadczeniem z młodym pokoleniem. Innym przykładem tego rodzaju działań jest projekt „Bajkowa Europa łączy pokolenia”, polegający na organizowaniu w 16 miastach, na terenie Polski, spotkań z dziećmi w przedszkolach i szkołach, podczas których seniorzy-wolontariusze czytaliby europejskie baśnie, a animatorzy prowadzili gry i zabawy ruchowe oraz zajęcia plastyczne, organizowali quizy i zagadki na temat Unii Europejskiej. Innym przykładem jest projekt „Filmoteka europejska”, cykl comiesięcznych wykładów „Unia Europejska dla seniorów” oraz konkurs dla organizacji pozarządowych na projekty dotyczące Europejskiego Roku Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej¹³. W rozwój relacji międzypokoleniowych włączają się również instytucje centralne, takie jak Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, organizując m.in. spotkania dyskusyjne na ten temat¹⁴. Żadna z opisanych inicjatyw nie dotyczy bezpośrednio dialogu międzypokoleniowego, ale jest on wykorzystywany jako narzędzie realizacji celów, związanych z solidarnością międzypokoleniową.

Niektóre urzędy gmin w ramach animacji środowiska lokalnego organizują akcje międzypokoleniowe. Dobrym przykładem jest chociażby inicjatywa mieszkańców Żyrardowa pt. „Od przemysłu do pomysłu” – międzypokoleniowy projekt edukacyjny. W jego ramach zorganizowano cykl spotkań i warsztatów dla seniorów i młodzieży – mieszkańców Żyrardowa, oraz konkursy: fotograficzny i plastyczny. Uczestnicy projektu mieli również za zadanie nakręcenie filmu „Fabryka była cudowna”, opowiadającego historię żyrardowskich zakładów włókienniczych. Film był produktem współpracy młodzieży (realizatorów filmu) i seniorów (głównie byłych pracowników fabryki)¹⁵.

Urząd gminy w Tymbarku realizuje projekt „50+ NOWY WIEK KULTURY”, skierowany do osób po 50. roku życia oraz do młodych, którzy mają nie więcej niż 26 lat. Międzypokoleniowa współpraca ma wesprzeć rozwój i upowszechnienie lokalnej kultury, a uczestnicy projektu będą mieli możliwość wspólnej realizacji przedsięwzięć artystycznych, edukacyjnych i społecznych¹⁶.

¹³ Ibidem, s. 30 i nast.

¹⁴ 15 czerwca 2012 r. w Uniwersytecie SWPS odbyła się debata „Jak kształtować partnerskie relacje międzypokoleniowe? Osoby starsze w oczach młodzieży i młodzież w oczach osób starszych”, organizowana przez Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich i Szkołę Wyższą Psychologii Społecznej. Równoległe z nią były organizowane warsztaty dialogu międzypokoleniowego na temat: dom/rodzina, praca, środowisko/społeczność lokalna, wolontariat.

¹⁵ <http://www.zyrardow.pl/index.php?strona=3004&ukryj=no>, stan z dnia 11.01.2016.

¹⁶ http://www.sadeczanin.info/kultura-i-edukacja/miedzypokoleniowy-projekt-ukulturalniania-mieszkancow-gminy,32058#.T_SNfvW0cvo, stan z dnia 11.01.2016.

Niektóre gminy w Polsce zachęcały uczniów swoich szkół do wzięcia udziału w projekcie *generations@school*¹⁷, w ramach którego w okolicach obchodów Europejskiego Dnia Solidarności Międzypokoleniowej (29 kwietnia) uczniowie szkół zorganizowali spotkania w salach lekcyjnych z przedstawicielami starszych pokoleń i przekonywali się, w jaki sposób dialog pomiędzy pokoleniami może wpłynąć na poprawę edukacji i wzajemnego zrozumienia. Dodatkowo przełamywane były stereotypy wieku, następowała wymiana doświadczeń, wiedzy i umiejętności oraz wzajemnego uczenia się. Formuła spotkań była szeroka – organizowano dyskusje pomiędzy seniorami i uczniami, gry i zabawy, zajęcia artystyczno-kulturalne, takie jak rysunek, teatr, muzyka i rękodzielnictwo¹⁸. Projekt *generations@school* jest implementacją międzynarodowego pomysłu na budowanie dialogu międzypokoleniowego, realizuje się go m.in. na Łotwie, w Irlandii, w Hiszpanii, na Ukrainie, w Finlandii, Niemczech, Czechach, Grecji, na Malcie, we Włoszech, w Bułgarii, Rumunii, Szwajcarii, Austrii i wielu szkołach w Polsce.

Największą jednak rolę w budowaniu dialogu międzypokoleniowego odgrywają organizacje pozarządowe. Dobrym przykładem ich działalności jest projekt Centra Integracji Międzypokoleniowej (CIM), realizowany przez Stowarzyszenie Młodych Wielkopolan w Poznaniu na terenie powiatu gnieźnieńskiego i wrzesińskiego, współfinansowany ze środków Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej w ramach Programu Operacyjnego Fundusz Inicjatyw Obywatelskich. To inicjatywa, która ma na celu likwidowanie różnic w rozwoju społeczności lokalnych, a jednocześnie zwiększenie zaangażowania sektora organizacji pozarządowych w usługi na rzecz społeczności w różnym wieku, począwszy od dzieci, poprzez młodzież, po dorosłych i osoby starsze. W ramach działań przewidziane są punkty konsultacyjne, w tym poradnictwo z zakresu: zarządzania informacją w społecznościach lokalnych, pomocy i integracji społecznej, wolontariatu w organizacjach pozarządowych i innych; zarządzania funduszami Unii Europejskiej; prawa administracyjnego, cywilnego, karnego, prawa pracy, praw konsumenta; rynku pracy. Dla seniorów przewidziano m.in. doradztwo w zakresie możliwości pozyskania środków na rehabilitację. Oprócz punktów konsultacyjnych realizowane są kursy, szkolenia i warsztaty, skierowane zarówno do dzieci i młodzieży, jak i osób dorosłych i starszych. Dla seniorów stworzono Wakacyjny Klub Seniora, a dodatkowo „Akademię Pokolenia”, w ramach której odbywać się będą różnego rodzaju warsztaty i szkolenia, w tym: kursy obsługi komputera „e-senior”, lektoraty języka angielskiego, kursy kandydatów na wychowawców placówek wypoczynku dzieci i młodzieży, warsztaty taneczno-ruchowe, zajęcia *nordic walking*, warsztaty florystyczne, a także liczne przedsięwzięcia o charakterze integracyjnym i sportowym.

¹⁷ Wśród nich m.in. gmina Leżajsk, Kolno, Oświęcim, Stary Targ, Łódź.

¹⁸ http://www.etwinning.net/en/pub/news/news/join_the_generationsschool_pr.htm, stan z dnia 11.01.2016.

Projekt przewiduje organizację wielu imprez plenerowych o charakterze integracyjnym, takich jak: Rodzinny Festyn Sportowo-Rekreacyjny, imprezy sportowe dla dzieci i rodzin „Na sportowo z boiskiem Orlik”, imprezy adresowane do seniorów („Sport receptą na zdrowie”), do środowisk i samorządów wiejskich (czyli Pojedynki Sportowy Mieszkańców Wsi), piknik i spartakiada w ramach akcji letniego wypoczynku dzieci i młodzieży, Turniej Rodzin „Sprawnych Inaczej”, Olimpiada Osób Niepełnosprawnych, festyny rekreacyjne połączone z grzybobraniem¹⁹. Podobny program realizuje Centrum Inicjatyw Międzypokoleniowych przy Stowarzyszeniu Edukacyjnym Centrum Integracji Międzypokoleniowej „HIPOKAMP”²⁰ oraz Centrum Wspierania Rozwoju i Integracji Międzypokoleniowej „Sztafeta Pokoleń”²¹.

Powyższa aktywność może służyć jako ilustracja działań opisanego w niniejszym artykule Centrum Dialogu Międzypokoleniowego, ale w skali lokalnej. CDM miałyby za zadanie inicjowanie i koordynowanie tego typu przedsięwzięć oraz wspieranie ich na poziomie centralnym. Niekoniecznie musi być to instytucja rządowa, choć ze względów organizacyjnych i formalnych działalność CDM, wsparta dotacjami państwowymi, mogłaby być długoterminowa i stabilna. Gdyby CDM było prowadzone przez organizację pozarządową z perspektywami na stałą współpracę z organami publicznymi, jego działalność mogłaby być równie skuteczna i sensowna ze względów społecznych i politycznych.

Zakończenie

Budowanie dialogu międzypokoleniowego i wspieranie jego rozwoju jest szansą dla rodziny, która przeżywa już od kilkudziesięciu lat poważny kryzys jako instytucja społeczna. Porozumienie między pokoleniami może być antidotum na kryzys rodziny, szczególnie, że jest to kryzys ukryty. Dialog międzypokoleniowy może, w pierwszej kolejności, ujawnić kryzys i konflikty w obszarze rodziny, a następnie zbudować porozumienie między członkami rodziny na rzecz przezwyciężenia konfliktów. W efekcie, pozwoliłoby to usprawnić komunikację interpersonalną, następnie komunikację międzypokoleniową i w końcu – komunikację społeczną, co, z kolei, przyczyni się to do poszerzania zasięgu wymiany społecznej – prowadzącej do współpracy, solidarności, integracji i spójności. W efekcie pojawi się szansa na podniesienie poziomu świadomości społeczeństwa, rozumianej jako wiedza i samowiedza o sobie jako grupie, o swojej tożsamości, zasobach

¹⁹ <http://www.smw.info.pl/aktualnosci.php?id=445>, stan z dnia 11.01.2016.

²⁰ Planowane formy pracy Centrum to: warsztaty, debaty, wykłady, spotkania tematyczne – kluby dyskusyjne, seminaria, szkolenia, projekty i przedsięwzięcia okazjonalne, poradnictwo i wsparcie indywidualne – spotkania ze specjalistami, inne propozycje wynikające z potrzeb uczestników, przygotowywanie od teorii do praktyki poprzez działanie, aktywizacja ruchowa, profilaktyka zdrowotna i ekologizacja życia, Mini-universytet Międzypokoleniowy. Por. <http://seniorzy-hipokamp.pl/>, stan z dnia 11.01.2016.

²¹ Działalność tej fundacji opiera się na tworzeniu Centrów Aktywności Lokalnej. Por. <http://www.sztafetapokolen.pl/>, stan z dnia 11.01.2016.

i możliwościach, o deficytach i potrzebach oraz sposobach ich zaspakajania. Dzięki opisanemu procesowi – nazwijmy go procesem autopoznawania i rozwoju – członkowie danej społeczności mogą poczuć się częścią większej całości, jaką wspólnie z innymi tworzą poprzez budowanie wspólnoty społecznej.

Inicjatywa działalności Centrum Dialogu Międzypokoleniowego – niezależnie od tego, czy rozumiemy ją jako inicjatywę i ruch społeczny, czy jako działalność konkretnej instytucji – może przyczyniać się do realizacji ważnych celów takich jak:

1. **Cel świadomościowy:** rozwijanie w młodszym pokoleniu pozytywnej postawy wobec starości, rozumianej jako naturalny etap rozwoju w cyklu życia; przedstawienie starości jako okresu rozwojowego, dynamicznego, aktywnego, różnorodnego; przekształcanie postaw zdystansowanych w życzliwe, wyrozumiałe, pełne szacunku, rozwijanie pozytywnego myślenia o starości innych, a w perspektywie czasu i swojej.
2. **Cel relacyjny:** budowanie wzajemnych relacji, w których starsze pokolenie może się dzielić z młodszym dojrzałością i kapitałem życia; nawiązywanie współpracy i wspólnej aktywności w różnych dziedzinach życia, podejmowanie przez młodsze pokolenie zobowiązań i opieki nad osobami starszymi w systemie rodzinnym i społecznym; budowanie postaw poszanowania dla człowieka bez względu na wiek; kultywowanie tolerancji i otwartości.
3. **Cel edukacyjny:** przełamywanie barier w uczeniu się nowych technologii przez starsze pokolenie, rozwijanie kompetencji kulturowych, tożsamościowych poprzez manifestowanie przywiązania do historii, ojczyzny i wiary.
4. **Cel społeczny:** uwalnianie od stereotypów i wzajemnych uprzedzeń, rozwijanie postaw prospołecznych, uwrażliwianie na potrzeby i oczekiwania innych; wypracowywanie postaw i nawyków pomocowych wobec osób potrzebujących; angażowanie w działania na rzecz różnych grup wiekowych.

Wszystkie powyższe cele odnoszą się i realizują zarazem wartości, które są pożądane dla rozwoju społeczeństwa obywatelskiego, takie jak: życie, zdrowie, rodzina, godność, wolność osobista, bezpieczeństwo, tolerancja, samorealizacja, odpowiedzialność, uczciwość, patriotyzm, pluralizm społeczny, wrażliwość, poszanowanie innych, uznanie społeczne. Pozostaje mieć jedynie nadzieję, że te ogólne idee znajdą uznanie wśród osób, dla których kwestie związane z dialogiem międzypokoleniowym są bliskie i na tyle ważne, żeby poprzez nie budować kapitał społeczny, z którego będą mogły korzystać kolejne pokolenia.

Bibliografia:

- Bugajska (red.), 2010, *Młodość i starość. Integracja pokoleń*, Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej L 246/5 z 17.02.2011, nr 51.

- Franczak K. (red.), 2007, *Dialog pokoleń. Studium interdyscyplinarne*, Wyd. Salezjańskie, Warszawa.
- Klimczuk A., 2010, *Bariery i perspektywy integracji międzypokoleniowej we współczesnej Polsce* [w:] D. Kałuża, P. Szukalski (red.) *Jakość życia seniorów w XXI wieku z perspektywy polityki społecznej*, Wyd. Biblioteka, Łódź.
- Kopaliński W., 1987, *Słownik mitów i tradycji kultury*, PIW, Warszawa.
- Krajowy Plan Działania na rzecz Europejskiego Roku Aktywności Osób Starszych i Solidarności Międzypokoleniowej 2012 w Polsce, MPiPS, Warszawa 2012.
- Kwak A., 2005, *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Wyd. Żak, Warszawa.
- Leszczyńska-Rejchert A., 2007, *Człowiek starszy i jego wspomaganie – w stronę pedagogiki starości*, Wyd. UWM, Olsztyn.
- Nocuń A., Szmagański J., 1996, *Podstawowe umiejętności w pracy socjalnej i ich kształcenie*, t. IV: *Rozwiązywanie konfliktów*, Interart, Warszawa.
- Olubiński A., 2001, *Konflikty rodzice – dzieci. Dramat czy szansa?*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń.
- Przeperski J., 2007, *Ekologiczny model pomocy rodzinie na przykładzie metody "Konferencja Grupy Rodzinnej (KGR)"*, „Problemy społeczne”, nr 1.
- Reczek E., Miś L. (red.), 2001, *Z teoretycznych i metodologicznych zagadnień Wiedotreningu Komunikacji*, Uniwersytet Jagielloński Instytut Socjologii i Fundacja na rzecz Dzieci ze Środowisk Zagrożonych PLUS, Kraków.
- Salamon J., Możdziej B.K., 2008, *Co gwarantuje dobre relacje międzypokoleniowe w rodzinie?* [w:] P. Szukalski, T. Kowaleski (red.) *Pomysłne starzenie się w perspektywie nauk o pracy i polityce społecznej*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Slany K., 2002, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Wyd. NOMOS, Kraków.
- Słownik wyrazów obcych*, 1971, PWN, Warszawa.
- Solak A., 2007, *W kręgu dialogu międzypokoleniowego na płaszczyźnie rodzinnej* [w:] K. Franczak (red.) *Dialog pokoleń. Studium interdyscyplinarne*, Wyd. salezjańskie, Warszawa.
- Szczepkowski J., 2010, *Praca socjalna. Podejście skoncentrowane na rozwiązywaniach*, Wydawnictwo Akapit, Toruń.
- Śnieżyński M., 2001, *Dialog edukacyjny*, Wyd. Naukowe PAT, Kraków.
- Tysza Z., 2003, *Rodzina we współczesnym świecie*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań.
- Warzywoda-Kruszyńska W., Szukalski P. (red.), 2004, *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Weber G. (red.), 2004, *Terapia systemowa Berta Hellinger*, GWP, Gdańsk.
- Wojciechowska M., 2008, *Wartości młodszego i starszego pokolenia Polaków w okresie transformacji ustrojowej*, Wyd. Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Kochanowskiego, Kielce.
- Wódz K., 1998, *Praca socjalna w środowisku zamieszkania*, Wyd. Śląsk, Katowice.
- Wrzesień W., 2003, *Jednostka – rodzina – pokolenie. Studium relacji międzypokoleniowych w rodzinie*, Wyd. Naukowe UAM, Poznań.

Netografia

http://www.etwinning.net/en/pub/news/news/join_the_generationsschool_pr.htm, stan z dnia 11.01.2016.

<http://www.rpo.gov.pl/pliki/13401198100.pdf>, stan z dnia 11.01.2016.

http://www.sadeczanin.info/kultura-i-edukacja/miedzypokoleniowy-projekt-ukulturalniania-mieszkancow-gminy,32058#.T_SNfvW0cvo, stan z dnia 11.01.2016.

<http://www.sagenesamfunnshus.no/>, stan z dnia 11.01.2016.

<http://www.seniorzy-hipokamp.pl>, stan z dnia 11.01.2016.

<http://www.smw.info.pl/aktualnosci.php?id=445>, stan z dnia 11.01.2016.

<http://www.sztafetapokolen.pl/>, stan z dnia 11.01.2016.

<http://www.zyrardow.pl/index.php?strona=3004&ukryj=no>, stan z dnia 11.01.2016.

http://wyborcza.pl/1,91446,11942407,Badania__nie_potrafimy_prowadzic_dialogu_miedzypokoleniowego, stan z dnia 11.01.2016.